

СИНТАКСИЧНА СПОЛУЧУВАНІСТЬ ДВОВАЛЕНТНИХ ДІЄСЛІВ ЛОКАТИВНОГО СТАНУ

У статті характеризуються семантико-синтаксичні особливості двовалентних дієслів локативного стану, подається їхня класифікація, з'ясовується структура мінімальних синтаксичних конструкцій з такими предикатами.

Ключові слова: валентність, суб'єкт локативного стану, лексико-семантична група, локативні предикати, обставинний детермінант.

Основна проблема дослідження — розкриття можливостей реалізації валентності дієслів локативного стану, семантико-синтаксичної структури речення.

Метою статті є опис реалізації категорії валентності дієслів у семантико-синтаксичній структурі речення на матеріалі двовалентних дієслів локативного стану.

У сучасних граматиках побіжно виділяється семантична група таких дієслів, однак і досі актуальним залишається питання детального опису цієї мікросистеми у зв'язку з питанням валентності в загальній будові речення.

У вивченні семантики дієслів стану В. В. Виноградов [5], Ю. Д. Апресян [1], К. Г. Городенська [8], А. П. Загнітко [10] та ін. приділяють особливу увагу поняттєвій сутності категорії стану.

Локативні предикати не становлять абсолютно нової щодо предикатів стану семантичної сутності, що уможливило в загальному плані кваліфікацію їх як предикатів стану. Проте наявна і деяка формально-синтаксична та морфологічна своєрідність, яка полягає насамперед у їхній аналітичній будові: вони вербалізують локативними приєменниково-відмінковими формами субстанціальні синтаксеми і надають локативним предикатам різноманітних лексичних значень [6, 104].

Н. Д. Арутюнова та Є. М. Ширяев виділяють три логіко-граматичних типи речень: буттєві (екзистенційні), тотожності і характеристичні. У буттєвих реченнях виділяють предикати, представлені дієсловами: 1) які репрезентують буттєвість у чистому вигляді – *бути, існувати ...*; 2) делексикалізовані у функції предиката буттєвого речення – *стояти, йти ...*; 3) лексикалізовані, локативні *мешкати, гніздитися* тощо. Виділяють як первинні власне буттєві дієслова та вторинні – дієслова зі значенням положення у просторі [2, 32-36].

Л. М. Васильєв серед предикатів буттєво-просторової локалізації (локативів) розрізняє підтипи: абстрактно-локативні (*перебувати де-небудь* і под.), моторно-результативно-локативні (*з'являтися де-небудь*), моторно-кратно-локативні (*відвідувати, навідуватися*), предикати конкретного місцеположення (*розміщуватися де-небудь / у чому-небудь*) та предикати способу розміщення в просторі, тобто локативи-кваліфікативи (*стояти, лежати, сидіти*) [4, 4].

А. П. Загнітко серед дієслів стану вирізняє ядерну і периферійну площини. До ядра дієслів із семантикою стану він відносить лексеми (*бути, жити, зароджуватися, існувати, стояти* та ін.); до периферії стану відносить дієслівні лексеми, що позначають простір (*висіти, лежати* тощо) [9, 18].

Г. О. Золотова вважає, що дієслова з екзистенційним значенням характерні лексичною ослабленістю і часто бувають лексично чи семантично зв'язані [11, 160].

Значення предикатів перебування у просторі визначає своєрідність статусу суб'єкта. Загалом суб'єкт предиката буття не має ознак, пов'язаних з активністю / неактивністю, у багатьох випадках перебування характерне для неагентивного суб'єкта. Напр.: *Зошити лежать на столі*.

Перебування в просторі не сприймають як явище, яке створює суб'єкт. Проте є предикати, в значенні яких сема перебування пов'язана з функціонуванням суб'єкта у межах простору, напр.: *бувати, жити, пробути*. При таких дієслівних предикатах суб'єкт може бути представлений як пасивний учасник ситуації: *Туристи знаходяться у галереї*. Така неоднорідність сполучуваності з агентивним та неагентивним суб'єктом зумовлює різні погляди на структуру речень із локативними предикатами: їх розглядають у межах предикатів стану або процесу. І. Р. Вихованець серед локативних дієслівних предикатів виділяє три групи: власне-локативні, процесуально-локативні та акціонально-локативні [7, 256]. На його думку, власне-локативні відповідають диференційним ознакам предикатів стану, процесуальна та акціональна локативність характеризується інтегральними показниками і представляє проміжний тип [6, 104-109]. У. Л. Чейф зарахував до процесуально-локативних предикатів одиниці вузької групи, називаючи

їх локативними процесами, куди увійшли дієслова тільки виразно динамічного типу. Локативні процеси являють собою одиниці на зразок “*падати з*”, “*занурюватися в*”, які супроводжують іменники місцеперебування [15, 185].

О. Г. Межов, розглядаючи дієслова за представленням предиката, до акціонально-локативних відносить дієслова з динамічною домінантою типу *падати, опадати, звальюватися, текти, хилитися, капати, гнутися* [13, 172]. Цим дієсловом властиві як деякі ознаки предикатів дії, так і деякі ознаки предикатів процесу. З предикатами процесу їх зближує наявність “пасивного” суб’єкта у лівобічній валентній позиції. Процеси, що передають такі дієслова, відбуваються стихійно, і для їхнього перебігу не потрібно зусиль суб’єкта. Стосовно цього І. Р. Вихованець зауважує, “у граматичній системі сучасної української мови існують плавні переходи від предикатів процесу до предикатів дії” [6, 108]. Напр.: *Білі ділі річні ... Похилилися сумні На хвильки сріблості* (Рил., 36); *Тітка Олена теж нахиляються до припічка і теж надувають щоки глечиком ...* (Тют., 71).

Найзагальнішим позначенням процесу буття є дієслово *бути*. Окремі значення цього дієслова характеризують той чи інший бік буття. Серед них можна виділити такі семантичні компоненти: “*існувати*”, “*перебувати*”, “*відвідувати*”, “*трапитися*”, “*статися*”. У кожному з цих значень переважає якийсь один ядерний компонент, який підкреслює той чи інший бік процесу буття. Такі домінантні семи і лежать в основі семантичних класів дієслів буття.

В українській мові ЛСГ двовалентних дієслів зі значенням локативного стану охоплює близько 110 лексем.

До підгрупи двовалентних дієслів із загальним локативним значенням належать: *бути, жити, залишатися, знаходитися, мешкати, опинятися, оселятися, перебувати* та ін. (40 лексем).

До підгрупи двовалентних дієслів, що вказують на місцеперебування особи (предмета), належать: *валятися, викачуватися, висіти, звисати, лежати, обставати, обступати, сидіти, стояти* та ін. (22 лексеми).

Дієслова підгрупи за ознакою ‘виділятися висотою, здійматися над чим-небудь’ вказують на положення предмета над рівнем, поверхнею якоїсь площини. До них належать лексеми: *видаватися, височіти, підвищуватися* (7 лексем).

Дієслова зі спільною ознакою ‘оптичне сприймання’ передають статичну дієслівну характеристику предмета, яка відображена в свідомості на основі сприймання зором.

За семою ‘бути видимим’ об’єднують дієслова: *блищати, виднітися, іскритися, мерехтіти, світитися, сяяти, яскравіти* (15 лексем).

Сему ‘бути видимим за кольором’ мають дієслова, що означають кольорову гаму предмета та вказують на окремі кольори спектру та їх відтінки, природні кольори і додаткові забарвлення: *багріти, біліти, бронзовіти, зеленіти, золотитися, мінитися, рожевіти, рум’яніти, сріблитися, фосфоритися* (23 лексеми).

Семантика дієслів із загальним локативним значенням зумовлює вибір іменника на позначення істоти або предмета. Так, дієслова *бувати, ночувати* передбачають перебування у просторі істоти. Названі стани, форми існування і дії не властиві предметам. Дієслово *розміщуватися* може сполучатися з іменниками-назвами істот і неживих предметів.

Загальні властивості дієслівних предикатів локативного стану визначають і деякі їхні функціональні особливості. Такі дієслова неспіввідносні за видом: усі вони недоконаного виду. Похідні від них утворення доконаного виду завжди мають інше лексичне значення та спосіб (рід) дії (пор. *сидіти – висидіти, досидіти, засидітися, насидітися, відсидіти, пересидіти, посидіти, просидіти*). Від більшості з них можна утворити дієслова часового способу дії з префіксом *по* (*повисіти, полежати деякий час*). Дієслова локативного стану не можуть сполучатися з такими обставинами, як *швидко, повільно, поступово* (оскільки ці обставини передбачають дії, що пов’язані з певними змінами) [3, 27].

Особливість локативних синтаксем при двовалентних дієсловах полягає у тому, що вони вживаються переважно у формі родового, орудного і місцевого відмінків з просторовими контактними й дистантними прийменниками, що визначають параметри локалізації стану. Контактні вказують на контакт із внутрішньою частиною просторового орієнтира (*в, всередині (усередині), серед*), з його поверхнею (*на, зверху, поверх*) або з внутрішньою частиною предмета чи його поверхнею недиференційовано (*посеред, посередині*), а дистантні – на загальну дистантну локалізацію (*поза, за*), локалізацію за ознакою близькості / віддаленості (*біля, коло, близько, близько від, поблизу, неподалік, недалеко від, віддалік (одалік), від, далеко від* та ін.), локалізацію по колу (*навколо, довкола, навкруг (навкруги), довкруг (довкруги), круг, округ, кругом*), локалізацію

між просторовими орієнтирами (*між, поміж, проміж*), локалізацію щодо горизонтальної та вертикальної осі (*перед, поперед, попереду, проти, навпроти, напроти, за, позад, позаду, ззаду, поряд, поряд з, поруч, поруч з, збоку від, ліворуч, ліворуч від, праворуч, праворуч від, обабіч, обіруч, обіруч від, побіч, край, кінець, осторонь, осторонь від; над, понад, вище, під, попід, нижче, врівні з та ін.*) [8, 7-8]. Прийменники названого типу свідчать про зайнятість позиції при них формою із статичним локативним значенням.

У реченні локативні предикати відкривають дві позиції субстанціальних синтаксем: позицію суб'єкта локативного стану і позицію локатива. Виділяємо такі типи лексем:

1) компоненти із семантикою статичної локативності, які входять до валентної рамки аналітичного комплексу “бути (*перебувати*) тощо + прийм. *в(у), на, при, під* з просторовим значенням” та іменник. Напр.: *В осередді нашої культури завше була людина, як структурний “складник суспільства”* (вислів Маланюка) (Мовч., 145); *Мотрона Максимівна перебувала у в'язниці Білоцерківського гестапо* (Павлов., 74); *Колишня жертва і вчорашній кат В одному нині проживають домі* (Лук., 76); *Друга група відчужених від української мови локалізується в діловому світі ...* (Дзюба, 153);

2) локативні синтаксеми, представлені процесуально-локативними дієсловами типу *стояти, лежати, сидіти, висіти* у поєднанні з формою місцевого відмінка з прийменниками *в(у), на, по, при* та іменник. Напр.: *На розпутьті кобзар сидить Та на кобзі грає ...* (Шевч., 37); *І одне вікно в селі світилось, І сиділа жінка при вікні* (Лук., 151); *Чорний, бурий, мурий кіт на білій призьбі лежить ...* (Ант., 206); *Вдарив копитом, іскри синнули, підкова Висне на дверях, сонце в печі жевріє ...* (Охрім., 38).

Структурні типи речень з двовалентними предикатами локативного стану

Система конкретних речень входить до чітко визначеного переліку структурно-семантичних типів – моделей речень. Під моделлю речення (структурною схемою речення) розуміють узагальнену структурну схему, яка дає можливість уявити різноманіття конкретних речень мови у вигляді кінцевого синтаксичного репертуару – списку синтаксичних структур [14, 24]. Поняття “*модель речення*” для дослідження семантико-синтаксичних особливостей речень певного типу є найбільш вдалим, бо його застосування передбачає комплексний розгляд семантики речення: визначення структури події, встановлення аспекту репрезентації ситуації, що виявлено у визначенні предикатного і непередикатних компонентів речення, з'ясування їхньої морфологічної форми та лексичного вираження [12, 177-193].

Структура Subj – Vf Praed – Adv

Речення цієї моделі формують такі валентні типи предикатів:

1) одно-двовалентний предикат у двовалентній реалізації. Напр.: *Чорні гори стояли, мов привиди ...* (Коц., 16);

2) двовалентний предикат у тривалентній реалізації. Напр.: *Настка в полі, як дід, заночує У хатиночці з лободи* (Вінгр., 56).

Обставинний детермінант при дієслівних предикатах локативного стану виражений формою місцевого, орудного та родового відмінків.

Структурна модель N1 – Vf – Adv (praep N6)

Структурна модель речення з обставинним детермінантом, який виражений фоною місцевого відмінка, охоплює такий діапазон значень:

1) із загальним локативним значенням (*бути, мешкати, оселятися, перебувати*): *Коли б усі були такі, як ти, у цьому краєві перебувала б лише Божя ласка та Благодать* (Мотр., 31); *На хуторі господарив сам [Мартин Заруба], у селі стара мати Домаха заправляла* (Самчук, 9); *Зазимую тут і залітую, В цій великій хаті не своїй ...* (Вінгр., 153). Існує два варіанти прочитання речення:

а) “хто – Vf – праер чому”

Галина мешкає у Львові

б) “що – Vf – праер чому”

Радість оселилася у нашій хаті;

2) що вказують на місцеперебування особи (предмета) (*валятися, висіти, лежати, сидіти, стояти*): *І була якась особлива і взаємна радість зустрічі з цими небесними птахами: вони всідалися на старій клуні і, закинувши голову до неба, розсипалися клетотом* (Мовч., 32); *Я вмостився на задньому сидінні автобуса* (Дрозд, 65); *Вони [Ліза і Кіхана] мрійно, очевидно, лежали на спинах і ліниво спостерігали зміни серед небесних скарбів* (Янов., 215); *Наша гімназія стояла на схилі малого узгір'я ...* (Ант., 52); *Я сидів у темній кімнаті ...* (Іванич., 421). Існує два варіанти прочитання речення:

а) “хто – Vf – праер чому”

б) “що – Vf – праер чому”

Мати сидить на стільці

Музей стоїть у центрі міста;

3) з диференційною семою “бути видимим” (блистити, блищати, красуватися, мерехтіти, сяяти): Красується в садах ажурний храм – Безсмертний витвір мудрого Растреллі (Луц., 22); На тлі блакитного неба чітко й ясно викреслювалася голова Вер (Домонт., 208); І мерехтить село Вечірки в прозоро-синій даліні (Луц., 168); То в золоті яскріє далина (Луц., 42). Можливий такий варіант прочитання речення:

“що – Vf – праер чому”

На небі мерехтять зорі.

Структурна модель N1 – Vf – Adv (праер N5)

Структурна модель речення з обставинним детермінантом, який виражений формою орудного відмінка, охоплює такий діапазон значень:

1) із загальним локативним значенням (затаюватися, з’явитися, опинитися, селитися): Під бджолиним і хмариним плином Причайвся півень навісний (Вінгр., 78); Над Сосонкою з’явився вертоліт з червоними хрестами (Зар., 379); Людина опинилася перед новою реальністю (Сверст., 36); Очі її ховалися за скельцями окулярів, оправлених “золотом” (В. Погр., 85). Можливі такі варіанти прочитання речення:

а) “хто – Vf – праер чим”

Кіт причайвся за куцем

б) “що – Vf – праер чим”

Над містом з’явився літак;

2) що вказують на місцеперебування особи (предмета) (висіти, звисати, лежати, сидіти, стояти): Маленька Оля стояла поруч з матір’ю (Павлов., 77). Можливі такі варіанти прочитання речення:

а) “хто – Vf – праер ким”

Учень стояв перед директором школи

б) “хто – Vf – праер чим”

Листоноша сидів під дверима

в) “що – Vf – праер ким”

Кетяги калини звисали над ними

г) “що – Vf праер чим”

Люстра висіла над столом;

3) з диференційною семою “бути видимим” (блищати, вигравати, висвічувати, майоріти): Рясна калина гронами багриться (Луц., 216); Блищала люстрами огниста зала, Був гарячково-веселий бал (Охр., 37); Вокзал виблискував пофарбованою підлогою, такими ж вікнами та підремтованими жирандолями (Хвил., 298); Срібний місяць проплива, як лебідь, Ніч навколо зорями сія (Луц., 57); В багряних краплях яблука круті Поблискують загуслими медами (Луц., 249); Крила – жовтогарячі з чорним, гребінець – червоний. А хвіст виграє всіма кольорами райдуги (Зар., 80). Існує один варіант прочитання речення:

“що – Vf – чим”

Новорічна ялинка блищала різноманітними кольорами.

Структурна модель N1 – Vf – Adv (праер N2)

Структурна модель речення з обставинним детермінантом, який виражений формою родового відмінка, охоплює такий діапазон значень:

1) із загальним локативним значенням (громадитися, збиратися, нагромаджуватися): А гурти громадилися біля сільради, як хмари з грозою ... Довкруг казана зібрались активісти: стерегли, як сундук із золотом ... (Барка, 133); У неї [хазяйки] квартирує декілька чоловік (Хвил., 33); Проживав у нас довго собака Пірат (Довж., 193); По від’їзді Тасі Раїса умовилась харчуватися у старій матушки (Коц., 47). Можливі такі варіанти прочитання речення:

а) “хто – Vf – праер кого”

Іван квартирує у родичів

б) “хто – Vf – праер чого”

Студент живе біля метро;

2) що вказують на місцеперебування особи (предмета) (висіти, звисати, лежати, сидіти, стояти): Ми посідали до столу (Янов., 372); Стоїть Катря серед поля, Дала сльозам волю (Шевч., 32). Можливі такі варіанти прочитання речення:

а) “хто – Vf – праер кого”

Серед гостей сидів переможець конкурсу

б) “хто – Vf – праер чого”

Ми стоїмо серед пустелі

в) “що – Vf – праер чого”

Гілля верби звисає до землі

г) “що – Vf – праер кого”

Контрольні роботи лежали біля учнів.

Отже, дієслівні предикати локативного стану виокремлюємо у межах статичних дієслів, що характеризують просторовий стан предметів. Своєрідність предикатів перебування у просторі полягає в тому, що їхні денотати не представлені як такі, що створюються чи виникають у часі, вони вказують лише на зв’язок суб’єкта (істоти або предмета) з тим чи іншим простором, тобто на місцеперебування суб’єкта протягом певного часу. У побудові речень із локативним предикатом беруть участь дієслова (залишатися, лежати, мешкати, розташовуватися, сидіти) та іменна

синтаксема з локативним значенням. Прийменникові словоформи просторового статичного значення при дієслівному присудку реалізують різні семантичні відтінки локативності. Дієслівні предикати на позначення власне-локативного стану є двовалентними, вони поєднуються з іменником, що означає носія цього стану, та словоформою іменника з прийменником, що вказує на місце вияву стану. Обставинний детермінант при двовалентних дієслівних предикатах локативного стану може бути виражений формою місцевого, орудного та родового відмінків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка / Ю.Д. Апресян. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
2. Арутюнова Н.Д. Русское предложение. Бытийный тип: (Структура и значение) / Н.Д. Арутюнова, Е.Н. Ширяев. – М.: Русский язык, 1983. – 198с.
3. Бондарко А.В. Русский глагол / А.В. Бондарко, Л.Л. Буланин. – Ленинград: Просвещение, 1967. – 192 с.
4. Васильев Л.М. Системный семантический словарь русского языка. Предикатная лексика / Л.М. Васильев. – Уфа: Башкирский гос. ун-т, 2000. – Вып. 2. – 146 с.
5. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
6. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.
7. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
8. Городенська К. Власне- та невласне-прийменникові семантико-синтаксичні функції / К. Городенська // Південний архів. Філологічні науки: зб. наук. праць. Випуск XXI. – Херсон: ХДУ, 2003. – С. 6-9.
9. Загнітко А.П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова / А.П. Загнітко. – К, НМК ВО, 1990. – 63 с.
10. Загнітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (Проблеми теорії): автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня доктора Філол. Наук: спец. 10.02.02. «Українська мова» / А.П. Загнітко. – К., 1992. – 38 с.
11. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г.А. Золотова. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 367 с.
12. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке / Т.П. Ломтев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 198 с.
13. Межов О.Г. Функціональні властивості процесуальних синтаксем / О. Г. Межов // Південний архів. Філологічні науки: зб. наук. праць. – Херсон: Айлант, 2002. – Випуск XIV. – С. 171-173.
14. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності в структурі словосполучення та речення / М.І. Степаненко. – К.: НАН України. Укр. мовно-інформац. фонд, 1997. – 216 с.
15. Чейф У.Л. Значение и структура языка / У.Л. Чейф. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.

В статье рассматриваются семантико-синтаксические особенности двухвалентных глаголов локативного состояния, приводится их классификация, анализируется структура минимальных синтаксических конструкций с такими предикатами.

Ключевые слова: валентность, субъект локативного состояния, лексико-семантическая группа, локативные предикаты, обстоятельственный детерминант.

The article deals with semantic and syntactic features of bivalent verbs, of locative state. Also here is given their classification, and is analyzed the structure of minimal syntactic constructions with predicates.

Key words: valency, subject locative state, lexic-semantic group, locative predicates, adverbial determinants.